

Oblici cenzure kroz povijest

Paulić, Katarina

Undergraduate thesis / Završni rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:938277>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2021-05-07**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij Informatologije

Katarina Paulić

Oblici cenzure kroz povijest

Završni rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Zoran Velagić

Sumentor: Ines Hocenski, asistentica

Osijek, 2016.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za informacijske znanosti

Preddiplomski studij Informatologije

Katarina Paulić

Oblici cenzure kroz povijest

Završni rad

Društvene znanosti, Informacijske i komunikacijske znanosti, Informacijski
sustavi i informatologija

Mentor: izv. prof. dr. sc. Zoran Velagić

Sumentor: Ines Hocenski, asistentica

Osijek, 2016.

Sadržaj

Sažetak	4
1. Uvod	5
2. Oblici cenzure	6
2.1. Preventivna cenzura	6
2.1.1. Provođenje preventivne cenzure nad radom tiskara.....	7
2.1.2. Provođenje preventivne cenzure nad radom nakladnika.....	9
2.2. Suspenzivna cenzura	10
2.2.1. Popisi zabranjenih knjiga i autora	11
2.3. Autocenzura	12
2.4. Provođenje austrijske cenzure u vrijeme slobode tiska u Dalmaciji.....	13
2.5. Cenzura u tiskarama 1945. – 1990.	15
2.6. Cenzura ili sloboda interneta?	16
3. Cenzura u rukama vlasti	17
3.1. Cenzura u knjižnicama	17
3.2. Autocenzura u knjižnicama	18
4. Zaključak	19
5. Literatura	21

Sažetak

Od najranije povijesti pa do danas rukopisi i tiskana djela predstavljaju obilje informacija za čitatelja, ali i cjelokupno društvo. Djela mogu pokrivati različita područja znanosti, umjetnosti i kulture. No što se događa kada se u djelima pokušavaju dati informacije o državi, crkvenoj, ali i svjetovnoj vlasti? Na koji način tada te vlasti reagiraju kako bi se spriječilo širenje štetnih i opasnih informacija po njihovu vladavinu i ideologiju? Koje mjere poduzimaju kako bi se osporili i uništili takvi napisi? Najčešće mjere koje vlasti poduzimaju kako bi se spriječilo širenje i tiskanje štetnih knjiga provodi se kroz postupak cenzure, odnosno zahtijevanjem od autora da svoja djela prije tiskanja daju na uvid vlasti. Razradom sustavnih mjera za sprječavanje nastanka štetnih knjiga nastaju razni oblici cenzure, od kojih se najviše spominju preventivna i suspenzivna cenzura te autocenzura. Kako na mjere vlasti reagiraju sami autori? Daju li dobrovoljno svoje rukopise na uvid ili pokušavaju raznim načinima spriječiti takav način rada i oduprijeti se kontroli vladajućih? Na koji način tiskari i nakladnici surađuju sa vlastima uz pokušaj ostvarenja lake zarade? Ova, ali i mnoga druga pitanja, objasniti će se ovim završnim radom uz kratak pregled povijesnog nastanka cenzure te osnovnih oblika cenzure koje su predstavljale moralnu praksu ondašnjih vlasti.

Ključne riječi: cenzura, povijest, knjige, autori, vlast

1. Uvod

U prošlosti, ali i danas, tiskana i rukopisna djela predstavljaju izvor informacija za čitatelja. Čitanjem se stječu nove navike, ideje, spoznaje i vještine koje ljudi mogu primjenjivati u svakodnevnom životu. No što učiniti kada se prepozna štetnost sadržaja takvih djela koja se daju na čitanje i korištenje? O tome brinu različite vlasti koje provođenjem cenzure sprječavaju objavljivanje takvih djela. Prema definiciji Hrvatske enciklopedije, cenzura (lat. *censura*: procjena imetka, ocjena) je „sustav administrativnih mjera koje poduzimaju državne, vjerske, stranačke i druge vlasti protiv objelodanjivanja, čitanja, širenja i posjedovanja, slušanja i gledanja nepoćudnih i za društvo opasnih tiskanih i rukopisnih knjiga, filmova, videokaseta i slične građe te radijskih i televizijskih emisija, kazališnih predstava i dr.“¹ Uz navedene vlasti koje su zadužene za provođenje cenzure, osoba koja je zadužena za prepoznavanje i zabranjivanje neprihvatljivih djela naziva se cenzor.²

Tijekom povijesnih razdoblja državne vlasti su izgradile i razradile sustave mjera za sprječavanje štetnih knjiga tako da je postojala mala vjerojatnost da se pojavi knjiga koja bi mogla loše djelovati na čovjeka. Prvi oblici provođenja cenzure, odnosno uspješnih sustavnih mjera javljaju se u Kini u 3. st. pr. Kr., a najuspješnija je bila dinastija Ming (1368.-1644.). Zatim se spominje Stara egipatska država i druge države u kojima nije zabilježen slučaj pojave opasne knjige. Europa tijekom povijesnih razdoblja nije uspjela stvoriti sustav koji bi jamčio potpunu kontrolu knjižne proizvodnje. Iako crkvene vlasti u srednjem vijeku nadziru sve faze stvaranja knjige, postojali su autori koji su uspjeli izbjeći postupak cenzure. Nakon otkrića tiska gotovo je nemoguće bilo kontrolirati sadržaj koji se tiskao i davao na korištenje. Međutim, ne može se reći kako se državne i crkvene vlasti nisu trudile stvoriti jedinstveni sustav koji bi nadzirao stvaranje knjiga na području Europe i tako smanjio objavljivanje knjiga koje su štetne za vjersku, društvenu i političku ideologiju tadašnjeg vremena.³

Razradom sustavnih mjera za sprječavanje štetnih i opasnih knjiga pojavljuje se nekoliko oblika cenzure, od kojih su najpoznatije preventivna i suspenzivna cenzura te autocenzura, a svaka cenzura sastoji se od postupaka prema kojima provodi. Osim 3 najčešća načina

¹ Cenzura. // Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.

URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=11246> (2016-06-16)

² Usp. Warnock, Jonelle R. The effects of censorship. // PNLQ Quarterly 68, 4(2004), str. 23.

³ Usp. Stipčević, Aleksandar. O savršenom cenzoru: iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1994. Str. 7-8.

provođenja cenzure, spomenut će se i neki oblici cenzure koje su vlasti potajice provodile kako ih se ne bi povezalos nadziranjem objavljenih tiskovina. U novijoj povijesti, pojavom Interneta i dijeljenjem informacija putem internetskih stranica, pojavljuje se novi oblik cenzure – cenzura interneta.⁴

2. Oblici cenzure

Osobe koje su zadužene za čuvanje morala, vjere, države ili ideologije te za borbu protiv ideja koje se promoviraju, mogu spriječiti širenje zlih knjiga donošenjem zakona i propisa koji se odnose na interese društva. Razvojem tiska i sve većim napredovanjem tehnologije te otkrivanjem novih izuma, osim knjiga, prijenos informacija sve se više odvija i uz pomoć televizije, interneta, radijskih stanica te telefona. Zbog navedenih činjenica vlasti se odlučuju na kreiranje sustava koji će se brinuti o sprječavanju širenja nepoćudnih i štetnih knjiga.⁵

2.1. Preventivna cenzura

Preventivna ili prethodna cenzura je vrsta cenzure u kojoj državne ili crkvene vlasti vrše kontrolu prije nego se rukopis pošalje u tiskaru, tj. prije nego se knjiga objavi. Takva vrsta smatra se jednom od najučinkovitijih cenzura jer može, a i ne mora biti propisana zakonom s time da joj se autori dobrovoljno pridruže te da sami odluče poslati rukopis na kontrolu.⁶

Tijekom povijesti u europskom srednjem vijeku postoji nekoliko primjera primjene preventivne cenzure. Od samog početka srednjeg vijeka pa do 15. st. nije postojao nikakav zakon kojim je crkvena vlast naređivala autorima da svoj rukopis daju na čitanje. Autor je sam shvatio kako je bolje predati rad svojevrijedno nekome tko je obrazovaniji od njega kako bi se pronašle eventualne pogreške u pisanju. Nakon otkrića tiska taj je odnos narušen jer su autori, koji su htjeli izbjeći cenzuru, svoj rukopis mogli tiskati bilo gdje i na taj način oštetiti vjeru i državu. Primjer takvog tiska izvršio je 1482. godine dominikanski nadbiskup Andrija Jamometić koji je u Švicarskoj otisnuo spis-pamflet u kojem papu Siksta IV. optužuje za raskalašeni život. Ubrzo nakon otisnutog djela Jamometić je uhićen i poslan u zatvor gdje je pronađen obješen. Nakon nemilih događaja koji su naštetili vjeri, papa Inocencije VII. izdaje bulu *Inter Multiplices* 1487. godine kojom je propisano da se sve knjige moraju dati na uvid

⁴ Usp. Cenzura. // Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.

URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=11246> (2016-06-16)

⁵ Usp. Stipčević, Aleksandar. Sudbina knjige. Lokve: Naklada Benja, 2000. Str. 115-116.

⁶ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. O savršenom cenzoru. Str. 8.

crkvenoj vlasti. Autori su na razne načine pokušavali izbjeći prvi oblik preventivne cenzure te su svoje rukopise ili tiskali u drugoj zemlji ili su stavljali ime izmišljenog grada. Talijanski gradovi sve više izdaju naredbe o predcenzuri, a u Milanu se izdaje javna naredba u kojoj se svi rukopisi moraju dati na uvid vojvodskom kancelaru Carnaghu. Neprijatelji predcenzure kritike su upućivali crkvenim, ali i državnim činovnicima. Htjeli su ukinuće predcenzure jer su se zalagali za slobodu pisanja i objavljivanja knjiga. Najvećim neprijateljem smatra se John Milton koji se svojim spisom *Aeropagitica* 1644. godine obraća engleskom parlamentu za ukidanje takve vrste cenzure. Ukidanje preventivne cenzure događa se 1695. godine u Engleskoj što izaziva mnoge nemire i neuobičajeno ponašanje ljudi. Austrijsko Carstvo je tijekom 19. st. imalo izvrsno osmišljene postupke za pregled rukopisa prije slanja u tiskaru. Mnoge države tijekom 20. st. donose zakone uz pomoć kojih se niti jedna vrsta knjige nije mogla tiskati bez provjere i odobrenja cenzora, a Sovjetski Savez i zemlje socijalističkog uređenja imale su savršene zakone o cenzuri. „Nepostojeća“ preventivna cenzura koristila se u Jugoslaviji jer tamo nije bila predviđena institucija koja bi se bavila cenzurom. Ukoliko je došlo do opasnosti za društvo i vladavinu, cenzura se uspostavila na najgrublji način, a potom opet vratila u nevidljivi oblik.⁷

2.1.1. Provođenje preventivne cenzure nad radom tiskara

U vrijeme dok su tiskari odlučivali o rukopisima, državne vlasti stvorile su mehanizam koji je odlično pratio njihov rad. No nedugo nakon otkrića tiskarske preše, mnogi tiskari su odlučili zarađivati na knjigama koje nisu bile u skladu s državnim i crkvenim sadržajima. Stoga su vlasti bile primorane provoditi određene mjere kako bi se takav tisak što prije smanjio i stavio pod nadzor.⁸

Mjere kojima su tiskari stavljeni pod nadzor bile su:⁹

a) Obveza dobivanja dopuštenja za tisak – tijekom postupka predcenzure zaključni korak je dobivanje dopuštenja za tisak ako cenzor odluči da se dopuštenje može dati, a ukoliko je bilo prigovora tada je dopuštenje uskraćeno i bilo je potrebno napraviti ispravak teksta. Rukopis nakon ispravka dobija status *imprimatur* ili *nihil obstat* koje su omogućavale tiskanje. Dobiveni status bio je garancija autoru, tiskaru i čitateljima da je s tim rukopisom sve u redu te da neće imati problema s vlastima.

⁷ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. O savršenom cenzoru. Str. 9-12.

⁸ Isto. Str. 19-20.

⁹ Isto. Str. 20-34.

b) Nadzor nad planovima tiskara – vladari su uveli mjeru kojom su tiskari bili obvezni predočiti plan rada tiskare za godinu dana ili neko kraće vrijeme i toga se strogo pridržavati.

c) Izenadni posjeti tiskarama – crkvena komisija donijela je odluku prema kojoj je biskup mogao poslati svog izaslanika u iznenadni posjet kako bi bili sigurni da se u tiskari ne radi ništa protiv mjera cenzure. Državne vlasti morale su pratiti način rada crkve te su i oni išli u posjete jer su tiskari nastavljali s nedopuštenom proizvodnjom.

d) Natjerati tiskare da rade u određenim četvrtima grada ili u određenim gradovima i ograničiti broj tiskara – mjera se provodila na način da se zabrane tiskare koje su bile udaljene od vlasti. Postojali su tiskari koji bi potajno osnovali tiskaru gdje je bilo zabranjeno. Broj tiskara se ograničavao na maksimalan broj koje mogu biti osnovane u nekom gradu, primjerice u Parizu je moglo biti 33 radionice.

e) Ograničiti isporuke papira – prema planu tiskare, država je mogla poslati samo onoliku količinu papira koja je bila potrebna za tiskanje dobrih knjiga kako bi se smanjio broj tiskanja štetnih knjiga.

f) Obveza navođenja imena tiskara i mjesta rada njegove tiskare – budući da su tiskari došli na ideju da na knjizi ne otisnu svoje ime ili ime grada kako bi mogli tiskati neprimjerene sadržaje, vlasti su donijele pravilnik kojim se zahtijevalo ime tiskara i grada u kojem se nalazila radionica. Nakon nekog vremena tiskari su pronašli način kako izbjeći takav način kontrole tako da su izmišljali imena tiskara i gradova kako bi maknuli sumnju sa svoje tiskarske radionice.¹⁰

g) Obvezni primjerak – vladari su zakonom prisilili tiskare da jedan primjerak moraju dostaviti vlasti ili knjižnici ukoliko je bila osnovana. Time su uštedjeli mnoge potrage i nadzor nad tiskanjem knjiga. Osim jednog primjerka, neki su zakoni zahtijevali 5 ili čak 20 primjeraka. Prvi takav zakon donešen je 1537. godine naredbom iz Montpelliera francuskog kralja Franje I. Uloga obveznog primjerka poprimila je cenzorsku i kulturnu funkciju zbog toga što su se primjerci prvo slali vlastima zbog kontrole tiska, a potom su se ti isti primjerci čuvali kao nacionalno blago za buduće naraštaje.¹¹

¹⁰ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. O savršenom cenzoru. Str. 20-34.

¹¹ Usp. Stipčević, Aleksandar. Obvezni primjerak između kulture i cenzure. // Knjižničarstvo: glasnik društva bibliotekara Slavonije i Baranje 1, 1 (1997), str. 9-13.

2.1.2. Provođenje preventivne cenzure nad radom nakladnika

Tijekom 16. st. nakladnici se odvajaju od tiskara i preuzimaju odgovornost za knjige koje se pojavljuju na tržištu. Odvajanjem nakladnika od tiskara otežava se nadzor nad proizvodnjom knjiga jer je nakladnike teže identificirati, a još uvijek ima i onih koji su neprijateljski nastrojeni prema cenzuri.¹²

Mjere kojima su nakladnici stavljeni pod nadzor bile su:¹³

a) Obveza registriranja nakladnika, novina, časopisa – zakon o izdavačkoj djelatnosti mora regulirati uvjete za osnivanje nakladničkih poduzeća, časopisa i novina. Takvom djelatnošću mogu se baviti samo provjerene osobe koje nemaju u planu protudržavne ideje.

b) Nadzor nad izdavačkim planovima – izdavačke kuće moraju sastaviti plan rada do prosinca za iduću godinu i predstaviti ga javnosti. Smatraju kako će se tako uvijek prepoznati oni štetni autori i tako smanjiti šteta koja može nastati tiskanjem.

c) Urednik kao cenzor – urednik je osoba koja će odbiti rukopis ukoliko procijeni da se tiskanjem može nanijeti šteta državnoj vlasti. Uloga je odgovornija ukoliko ne živi u zemlji u kojoj postoji jedinstveni zakon o cenzuri.

d) Recenzenti kao cenzori – recenzente su predstavljali stručni ljudi koji su čitali i davali mišljenje o rukopisu i autoru te predlagali tiskanje ili odbijanje rukopisa. Zakonom je određeno kako recenzenti moraju otisnuti svoje ime na knjizi.

e) Uskraćivanje i davanje financijske potpore – država je financijskom potporom imala veliki utjecaj na sadržaj koji se htio tiskati. Ukoliko država nije osigurala novac ništa se nije moglo tiskati.

f) Usmene (telefonske) upute – vlasti su se odlučivale na ovakav način kontrole kako ne bi došlo do nesporazuma tijekom davanja uputa o tiskanju te kako bi bilo što manje pisanih tragova prilikom neke istrage.

g) Kazniti neposlušne nakladnike i urednike – ukoliko nakladnici ne ispoštuju dogovor s vlastima država ih može kazniti određenim sankcijama. Za lakši prekršaj su pozivani u

¹² Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. O savršenom cenzoru. Str. 35-36.

¹³ Isto. Str. 37-51.

državne ustanove, javna opomena bi se izricala za teži prekršaj, dok bi se u iznimnim prekršajima protiv državne vlasti smijenila odgovorna osoba, a ponekad i uhitila.¹⁴

2.2. Suspenzivna cenzura

Suspenzivna cenzura je vrsta cenzure kojom se sudski zabranjuje distribuiranje,¹⁵ a očituje se povlačenjem djela sa tržišta i uništavanjem. Suspenzivna cenzura obuhvaća nekoliko metoda provedbe koje su se tijekom povijesti mijenjale, a najviše su pogađale autore, izdavače i čitatelje. Vlasti su tako plijenile tiskanu građu, zabranjivale autorima da pišu svoja djela, protjerivali bi ih zemlje, sastavljali popise zabranjenih knjiga i autora, itd.¹⁶

Prvi oblik pojave suspenzivne cenzure javlja se u vrijeme vladavine kineskog cara Qin Shi Huangdia¹⁷ 213. godine. Na savjet svoga savjetnika Li Ssua car je naredio da se zaplijene i spale knjige učenih te da se 470 učenih ljudi ubije kako bi se Kina zaštitila od pojave štetnih knjiga. Vlasti su tijekom povijesti donosile mjere koje su u narodu bile prihvaćene i odobrene. Pisac je bio upoznat sa svime što ga čeka ukoliko se usprotivi državnoj, vjerskoj ili svjetovnoj ideologiji.¹⁸

Metode koje su se provodile protiv autora tijekom primjene suspenzivne cenzure uključivale su sljedeće mjere: zabraniti objavljivanje, zatvoriti pisce, sastaviti popise zabranjenih autora i knjiga, izolirati autore opasnih knjiga, natjerati autora da se odrekne svojih knjiga, prisiliti autora da pojede ono što je napisao, protjerivati pisca u progonstvo, zabraniti mu da se brani, itd. *Zabrana objavljivanja*¹⁹ donosila se kada bi autor svojim radom naštetio državi, a pozivom na sud bilo mu je zabranjeno tiskanje knjiga, pisanje članaka te javni nastupi. Uz taj oblik zabrane moguće je bilo dostaviti ime i prezime nakladnicima ili tiskarima kako bi znali s kime ne smiju raditi. Ukoliko bi vlasti otkrile štetnu knjigu autora bi se natjeralo da *pojede ono što je napisao*. Smatralo se kako će tim postupkom autor ubuduće paziti na to što će napisati i na koji način objaviti. Prvi slučaj takve mjere zabilježen je 1898. godine kada je

¹⁴ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. O savršenom cenzoru. Str. 37-51.

¹⁵ Usp. Cenzura. // Proleksis enciklopedija Online. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009.

URL: <http://proleksis.lzmk.hr/14889/> (2016-06-16)

¹⁶ Usp. Cenzura. // Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.

URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=11246> (2016-06-16)

¹⁷ Čita se - Č'in Ši-huang-ti

¹⁸ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. O savršenom cenzoru. Str. 135-136.

¹⁹ Isto. Str. 137.

filipinski novinar optužio policijskog djelatnika za krijumčarenje i nedopuštene radnje tijekom državne službe.²⁰ Najdrastičnije mjere uključivale su *progonstva i ubijanje autora*. Autora koji je svojim radom namjerno oštetio vlast moguće je bilo kazniti na dva načina: 1. izvršiti ubojstvo od strane vlasti ili 2. autor sam počini samoubojstvo. Mnogi pisci koji su htjeli izbjeći kaznu bježe u inozemstvo i tamo nastavljaju svoj rad protiv vlasti, ali u tom slučaju vlasti organiziraju njihovo smaknuće.²¹

2.2.1. Popisi zabranjenih knjiga i autora

Kako bi se osiguralo jedinstvo u državi, vlast mora znati koji su pisci nepoćudni kako bi im se onemogućilo tiskanje knjiga, pojavljivanje u radijskim emisijama, javni nastupi, itd. Ukoliko je broj takvih pisaca velik potrebno je sastaviti liste i proslijediti ih onima koji se bave nakladničkom djelatnošću. Prvi popis zabranjenih knjiga i autora pojavljuje se 1557. godine kojeg izdaje rimska inkvizicija pod naslovom *Index Auctorum et Librorum prohibitorum*. Popis sadrži imena pisaca čija su djela zabranjena, primjerice Luther, a svi koji su tamo navedeni nisu imali mnogo šansi da dalje tiskaju knjige osim ako ih ne bi tiskali u inozemstvu ili pod pseudonimom. Vlasti smatraju kako je takve popise poželjno sastaviti i objaviti javnosti kako bi svi bili upoznati s opasnim piscima.²²

Prilikom sastavljanja popisa zabranjenih autora potrebno ih je raspodijeliti u tri vrste ovisno o težini učinjene štete. Prva lista naziva se *Crna lista* koja obuhvaća pisce koji su najviše zgriješili i čije se ime ne smije spominjati u javnosti. Takvim piscima se sasvim zabranjuje pisanje i objavljivanje čak i pod pseudonimima. Druga lista naziva se *Siva lista* i ona obuhvaća one koji nisu počinili štetu kao pisci sa crnih lista. Oni koji su na sivoj listi mogu se baviti prijevodom, povremenim tiskanjem i radom lektora. Ime im se smije povremeno spomenuti u javnosti. Treća lista naziva se *Smeđa lista* u kojoj pisci mogu tiskati svoje knjige i čija se imena smiju spominjati u javnosti, ali ne mogu primiti društvena priznanja, postati članovima akademije ili nastupati u emisijama.²³

Popisi zabranjenih knjiga sastavljaju se kako bi se vjernike upozorilo na knjige koje su štetne za vjeru, ćudoređe i državne vlasti te kako bi svi bili upoznati s djelima koja nisu prihvatljiva

²⁰ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. O savršenom cenzoru. Str. 170-171.

²¹ Isto. Str. 171-179.

²² Isto. Str. 146-147.

²³ Isto. Str. 151.

za društvo.²⁴ Popis takvih knjiga objavljen je 1559. pod nazivom *Index librorum prohibitorum* kojeg je sastavila Kongregacija indeksa na zahtjev pape Pavla IV. Popis sadrži djela koja se nisu smjela čitati, tiskati ili prosljeđivati jer su bili u suprotnosti s katoličkom vjerom.²⁵

2.3. Autocenzura

Autocenzura predstavlja oblik cenzure u kojoj autor sam sebe cenzurira izbjegavajući teme koje bi mogle biti štetne za njegovo daljnje djelovanje u javnoj službi.²⁶ Može se dogoditi da autor nije upoznat sa trenutnom vladajućom politikom pa nenamjerno napiše nešto što nije u skladu s donešenim propisima. Ukoliko vlasti prepoznaju takav slučaj, vraćaju autoru rukopis na ispravak pogrešnih rečenica kako bi se spasila knjiga koja je korisna društvu i državi.²⁷

Autori kojima je vraćen rukopis na ispravak učinit će to bez većih protivljenja kako ne bi došlo do uplitanja drugih osoba i oštećenja ugleda autora. Važno je da rukopis ispravi na vrijeme dok još nije otisnut jer će naknadnim povlačenjem biti teže ispraviti ono što je već došlo u ruke čitatelja. Ispravljanje od strane autora je povoljno i za državu i za autora jer se na taj način smanjuje loš ugled, a i nema puno dokaza o tome kako su prepravke učinjene na zahtjev države ili po samoj volji autora.²⁸ U novijoj povijesti postoji dva oblika autocenzure, a to su privatna i javna autocenzura. Privatna autocenzura odnosi se na to da autor posjeduje rukopis, ideju ili mišljenje, ali ga zadržava za sebe kako bi izbjegao kritiku vlasti.²⁹

²⁴ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. O savršenom cenzoru.. Str. 96-98.

²⁵ Usp. Index librorum prohibitorum. // Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.
URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27289> (2016-06-16)

²⁶ Usp. Autocenzura // Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.
URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=4713> (2016-06-16)

²⁷ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. O savršenom cenzoru. Str. 53-54.

²⁸ Isto. Str. 59-62.

²⁹ Usp. Cook, Philip; Heilmann, Conrad. Two types of self-censorship: public and private. // Political studies 61, 1(2013), str. 187.

2.4. Provođenje austrijske cenzure u vrijeme slobode tiska u Dalmaciji

U vrijeme vladavine Austrijskog carstva brigu o cenzuri vodila je politička policija pod nazivom *Hofpolizeistelle* koja je raspuštena proglašenjem slobode tiska 1848. godine. Uvođenjem slobode tiska 14. ožujka 1848. godine, rukopisi se prije tiskanja više ne moraju dati cenzorima na uvid, ali je vlast odlučila stvoriti novi način državne kontrole koji bi se brinuo o rukopisima koji se planiraju objaviti.³⁰

U ožujku 1848. pojavljuje se *Privremeni propis protiv zabrane zlouporabe tiska*³¹ koji zahtijeva da se kod svakog rukopisa navede ime tiskara, izdavača te mjesto i godina tiska, a novine i časopisi moraju sadržavati ime urednika koji je morao biti stariji od 24 godine. Uz navedene odredbe o impresumu, novine ne smiju napadati vladare i ustav koji tada vlada, ne smiju surađivati s neprijateljima, vrijeđati druge ljude i huliti Boga te objavljivati nepoćudne sadržaje.³² Ministarskom odredbom vidljivo je na koji će se način provoditi kontrola nad tiskom i što ta sloboda predstavlja za društvo: „Ministarska odredba (Justiz-Ministerial-Erlass) od 17. ožujka 1849. (XI2/1-528) potvrđuje slobodu novinstva uz uvjet da se sloboda ne izvrgne u razuzdanost i divljanje, priznaje velik utjecaj novinstva na javni, društveni, pa i privatni život ljudi i opisuje državne odvjetnike kao organe koji će nadzirati novinstvo, izvješćivati jednom mjesečno ministarstvo pravde o njihovoj tendenciji, brinuti se o tome da se tom ministarstvu šalju obvezatni primjerci, te plijeniti novine ako pišu provokativno i voditi registar u koji će upisivati sve o pojedinim novinama.“³³

Ukoliko je netko želio izdavati novine morao je podnijeti prijavu državnom odvjetništvu uz koju navodi sljedeće podatke: naslov časopisa, ime i adresu urednika i tiskara te dokaz o plaćenim troškovima za izdavanje časopisa.³⁴ Urednici koji su se brinuli o časopisima imali su obvezu prijaviti autora koji je svojim rukopisom prekršio zakon na način da je napao vlast, pozvao na ustanak, krađu ili prijevaru te javni nemoral. Uz to, urednici su morali biti u toku s političkim zbivanjima i ideologijom vlasti kako bi se mogli uskladiti s državnim

³⁰ Usp. Pederin, Ivan. Organi Austrijskog nadzora nad tiskom u Dalmaciji poslije 1848. godine. // Arhivski vjesnik 34-35(1992), str. 121-122.

³¹ Naziv zakona na njemačkom jeziku - Provisorische Verordnung gegen den Missbrauch der Presse

³² Isto. Str. 122-123.

³³ Pederin, Ivan. Nav. dj. Str. 123.

³⁴ Isto. Str. 123-124.

odvjetnikom.³⁵ Krajem 1862. godine u Beču je pokrenut list *Generalcorrespondenz* koji na sažet i pregledan način opisuje najvažnija politička pitanja i stajališta vlasti koja su mjerodavna za pokrajinsko novinstvo.³⁶ U Dalmaciji je funkciju službenog lista imao *Objavitelj dalmatinski*³⁷ koji je imao zadaću objavljivati samo ispravan sadržaj za narod i promicati utjecajni položaj vlasti.³⁸ Novi zakon o tisku od 1869. godine uvodi novi način prijave časopisa kod okružnog poglavara uz kratko objašnjenje čime će se časopis baviti i što će objavljivati.³⁹ Na udaru provođenja takve vrste cenzure, osim neprijavljenih časopisa, našao se časopis *Il Dalmata* (1872.) u kojem je izašao članak o okružnom poglavaru i državnom odvjetniku koji su opisani kao nasilne i korumpirane osobe te je morao ići na prepravku sadržaja.⁴⁰ Djelovanjem okružnog poglavara, autori nisu bili uvijek u mogućnosti napisati sve što su htjeli jer bi poglavar uvijek o svemu bio pravovaljano obaviješten od strane svojih suradnika koji bi prethodno pomno istražili opredjeljenost i naum autora.⁴¹

³⁵ Usp. Pederin, Ivan. Nav. dj. Str. 124.

³⁶ Isto. Str. 126.

³⁷ Naslov časopisa na talijanskom jeziku: *Avvisatore dalmato*. Prethodni naziv časopisa – *Glasnik dalmatinski*.

³⁸ Isto. Str. 127.

³⁹ Isto. Str. 131.

⁴⁰ Isto. Str. 133-134.

⁴¹ Isto. Str. 137-138.

2.5. Cenzura u tiskarama 1945. – 1990.

U vrijeme komunističke vladavine nakon Drugog svjetskog rata dolazi do pojave novih oblika cenzure, a najviše se ističe cenzura koju provode radnici u tiskarama. Cenzura se provodila na način da su autori donosili svoje rukopise u tiskaru koje su partijski komiteti prosljeđivali nadležnim partijskim komitetima izvan tiskare. Nadležni komiteti zatim okupljaju stručnjake koji analiziraju rukopis i dostavljaju svoje mišljenje nadležnima. Ukoliko se autor nalazio na crnim listama tada nije bilo potrebe za okupljanjem stručnjaka već se automatski donosila zabrana. Nadležni komitet nakon primljenog mišljenja šalje obavijest sekretaru u tiskaru koji tada postupaju po danom naređenju. Upute o odluci tiskanja davale su se usmenim putem kako bi bilo što manje pisanih tragova o provođenju takve prakse.⁴²

Pojave takve vrste cenzure javljaju se od 1945. pa sve do 1990. godina. Prvi primjer zabilježen je u listopadu 1945. kada se htio obnoviti stranački list Hrvatske seljačke stranke pod nazivom *Narodni glas – čovječnosti, slobode i pravice*. Zabrana je izdana zbog pisanja protiv komunističke vlasti i odnosa s vlastima. Drugi slučaj pojavljuje se krajem 1945. kada je zabranjeno tiskanje mađarskog lista *Magjarujtag*. Zabrana tiska obuhvatila je 1954. i nekomunistički časopis *Kritika* kojeg su htjeli pokrenuti splitski intelektualci Ivan Pederin, Petar Brečić i ostali. Mladi intelektualci uspjeli su osigurati i novčana sredstva za tiskanje, ali je tiskanje odbijeno jer su članci bili prožeti nacionalističkom ideologijom. Najzanimljiviji slučaj provođenja ovakve vrste cenzure je pokušaj tiskanja zbornika *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*. Zbornik je prvotno trebao biti tiskan u tiskari Industrijski radnik, ali je tiskanje odbijeno. Zatim su pokušali sa tiskanjem u JAZU, Zadružnoj štampi, Školskoj knjizi i Liberu, no i tamo su bili odbijeni. Godine 1972. pojavljuje se privatnik koji odlučuje tiskati zbornik u 600 primjeraka, no nakon završnih priprema tiskar je nestao. Zbornik je svjetlost dana ugledao tek 1992. nakon uspostave hrvatske države. Na meti cenzora našao se i *Hrvatski književni list* pod izdavaštvom Zajednice samostalnih pisaca 'Tin' koji je provodio oporbenu politiku prema komunističkom režimu.⁴³

Kroz navedene primjere provođenja tzv. tiskarske cenzure vidljivo je kako su vlasti sprječavale tiskanje svega što je bilo protiv komunističke vlasti i pokušaja stvaranja hrvatskog ozračja na području Jugoslavije. Poznato je kako u Jugoslaviji tada zakonom nije bila

⁴² Usp. Stipčević, Aleksandar. Tiskari kao cenzori u Hrvatskoj 1945.-1990. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 48, 3/4(2005), str. 1-3.

⁴³ Isto. Str. 4-8.

propisana cenzura, ali su je vlasti uspjele provoditi potajno uz pomoć navedene cenzure i radnika koji su radili u tiskarama. Nakon stvaranja Hrvatske nisu pronađeni pisani dokumenti o provođenju takve prakse, ali je jasno da radnici nisu bili ti koji su mogli zabraniti tiskanje nekog rukopisa jer nisu poznavali stručno područje kao vlasti ili navedeni stručnjaci koji su analizirali rukopis nakon dostave u tiskaru.⁴⁴

2.6. Cenzura ili sloboda interneta?

Razvojem informacijske tehnologije dolazi do pojave novih medija za koje čovječanstvo pokazuje veliki interes. Mnogi teoretičari smatraju kako je uloga medija zabaviti ljude raznovrsnim sadržajima te diseminacijom informacija postići napredak društva. Pojavom novih medija u pitanje se dovodi pouzdanosti interneta kao sve većeg izvora informacija. Kao što je već rečeno, razvoj tehnologije omogućio je da internet postane glavni izvor informiranja, ali se u pitanje dovodi poštivanje etike i kvaliteta objavljenog sadržaja.⁴⁵

Sve većom eksplozijom informacija na internetu pronalazi se ogromna količina nepotrebnih i netočnih informacija koje se korisnicima svakodnevno objavljuju. Mnoge zemlje susreću se s problemom pornografije, vulgarnosti i nasilja. Zemlje Bliskog istoka, Kina, SAD i Rusija uvode cenzuru nad sadržajem koji se objavljuje kako bi se zaštitilo stanovništvo. Najvećim problemom smatraju se stranice s dječjom pornografijom zbog kojih Njemačka i Francuska stvaraju cenzurirani pretraživački sustav za djecu.⁴⁶

Budući da pojava interneta ima svoje prednosti i nedostatke, mnogi smatraju kako se cenzura ne bi trebala provoditi jer se internet ne smatra medijem te da ljudi sami odlučuju na temelju isporučenih informacija što je za njih dobro, a što ne. Ono što internet omogućuje je: razvoj informacijskog društva, brzo pretraživanje informacija i pronalaženje znanstvenih i stručnih informacija, obrazovanje na daljinu, razmjenu informacija s cijelim svijetom te mnoštvo drugih mogućnosti. S obzirom da su stavovi korisnika oko uvođenja cenzure internetskog sadržaja podijeljeni, na državnim je vlastima da odluči što se smije objavljivati, a što ne.⁴⁷

⁴⁴ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. Tiskari kao cenzori u Hrvatskoj. Str. 14-15.

⁴⁵ Usp. Ružić, Nataša. Zakonska ograničenja ili sloboda izražavanja na internetu? // MediAnali: međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnostima 2, 4(2008), str. 101-103.

⁴⁶ Isto. Str. 104-108.

⁴⁷ Isto. Str. 104.

3. Cenzura u rukama vlasti

Već je spomenuto kako državna vlast posjeduje ulogu vršenja cenzure u državi s time da svaka država ima svoja pravila i način provođenja iste. Problem vlasti stvaraju oni koji nisu dio državnih tijela te na taj način osporavaju rad i ometaju provođenje moralne prakse. Protivnici cenzure smatraju kako je cenzura veliko zlo koje sprječava razvoj društva, znanosti i tehnologije jer se zabranjivanjem sadržaja uskraćuje istina čitateljima.⁴⁸

Prema očitovanju vlasti, cenzura predstavlja dobrobit i korisnost za društvo i državu, ali i očuvanje ugleda u svijetu. Bitno je istaknuti dvije bitne pojedinosti koje se očituju kroz provođenje cenzure. Prva se odnosi na to da autor sam shvati potrebu davanja rukopisa ili knjige na pregled cenzoru prije odlaska u tisak. Cenzor nakon pregledanog rukopisa upozorava autora na nepravilnosti ili pogrešno sročene rečenice koje bi ga mogle dovesti u neprilike te ga upućuje na ispravak navedenih činjenica koje će ga spasiti od neugodnih situacija. Druga pojedinost ogleđa se u zahtjevu autora ili nakladnika nakon što je rukopis poslan u tisak da se izvrši cenzura jer se dogodila situacija u kojoj je autor nenamjerno napisao nešto pogrešno budući da nije upoznat sa odredbama o čemu se smije ili ne smije pisati.⁴⁹

3.1. Cenzura u knjižnicama

Državne i crkvene vlasti uz provođenje cenzure, osnivali su i knjižnice koje su financirali vlastitim finansijskim sredstvima. Osnovane knjižnice bile su pod nadzorom osnivača koji su redovno pratili što se tamo radi i davali im upute za buduće radnje. Neke od uputa odnosile su se i na nabavu knjiga u knjižnicama. Uloga tadašnjih knjižničara nije bila jednostavna jer su s jedne strane morali slušati naredbe osnivača i nabavljati knjige koje su bile u skladu s političkim ciljevima, dok su s druge strane htjeli provoditi profesionalnu etiku i nabavljati građu u skladu s potrebama korisnika. Cenzura u knjižnicama odnosi se na uskraćivanje prava korisniku da dođe do knjige koja je prema sustavnim mjerama opasna ili štetna za čitanje. Takve knjige nazivane su „smećem“ iako se nije točno znalo koje knjige pripadaju toj skupini, a profesionalni su kritičari takvu literaturu svrstavali u „šund-literaturu“ koja se tijekom

⁴⁸ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. O savršenom cenzoru. Str. 189-194.

⁴⁹ Isto.

vremena i porastom broja čitatelja sve više mogla pronaći na policama knjižnica. Takva literatura uključuje ljubavne i kriminalističke romane, romane erotskog sadržaja te stripove.⁵⁰

3.2. Autocenzura u knjižnicama

S obzirom na upute državnih i crkvenih vlasti može se reći kako u knjižnicama postoje dvije vrste autocenzure – prva je ona koju obavlja sam knjižničar prilikom nabave knjiga, a druga se naziva nametnuta jer se točno propisuje što se smije i ne smije nabavljati.⁵¹

Kada knjižničar nabavlja građu vodi se po uputama koje su korisne za društvo te za vladajuću ideologiju. Prilikom nabave pazi da se u knjižnici ne pojavi pornografski i ratni romani, politička literatura te heretičke ili ateističke knjige koje nisu u skladu s vjerskim uvjerenjima. Takav knjižničar smatra se podobnim za svaku vrstu vlasti jer točno radi prema njihovim uputama, iako se ponekad može pojaviti dvojba oko toga treba li izostaviti baš sve sadržaje. U totalitarnim državama takav način rada je jasan jer se čitatelji ne usuđuju posuđivati građu koja je protiv vladajućih usmjerenja, dok u demokratskim državama čitatelj može zatražiti bilo koji sadržaj koji njega zanima jer smatra kako knjižnica to treba posjedovati.⁵²

Nametnutom autocenzurom smatra se kada knjižničar nije u suglasju s određenim uputama, ali ih zbog vlasti i onih koji knjižnicu financiraju mora ispoštovati. Prilikom takve vrste cenzure knjižničar mora biti jako oprezan jer se može dogoditi da naruči građu koja bi mogla privući pozornost javnosti što bi moglo nepovoljno utjecati na njegovo radno mjesto. Ponekad bi knjižničar namjerno naručio građu koja je zabranjena jer smatra kako ona tamo treba biti, ali u zatvorenom fondu. Ukoliko dođe do takvih situacija knjižničar se može ispričati no u demokratskim zemljama mora tražiti zaštitu knjižničarskih društava ili sindikata. U povoljnijoj su situaciji knjižničari u totalitarnim državama jer se državna cenzura pobrinula da sve što je na tržištu bude dostupno za nabavu tako da nema straha od pogrešno nabavljene građe.⁵³

⁵⁰ Usp. Stipčević, Aleksandar. Cenzura u knjižnicama. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, 1992. Str. 5-33.

⁵¹ Isto. Str. 86-87.

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

4. Zaključak

Cenzuru, kao postupak nadziranja djela koja se objavljuju javnosti, provodile su državne, crkvene i svjetovne vlasti koje su se borile protiv objavljivanja štetnih i opasnih knjiga za vjersku i državnu ideologiju. Način provođenja cenzure razlikovao se od države do države, ali su sve težile istom cilju, sprječavanju štetnih knjiga. Kontrola se prvenstveno odnosila na autore koji su stvarali rukopisna djela, no kasnije su pod cenzorsku kontrolu uključeni nakladnici i tiskari kako ne bi došlo do nepoštivanja donesenih propisa i zakona. Najraniji oblici provođenja cenzure, tadašnjih sustavnih mjera za sprječavanje štetnih knjiga, javljaju se u 3. st. pr. Kr.

Zabrana objavljivanja djela mogla se izvršiti nad rukopisom prije tiska tako što su rukopisi vraćani autorima na prepravke ili su jednostavno bili u cijelosti zabranjeni. Takav oblik naziva se preventivna cenzura i smatra se najučinkovitijom vrstom kontroliranja sadržaja jer se na vrijeme mogla spriječiti štetnost objavljivanjem. Osim kontrole autora, preventivna cenzura uključuje nadzor rada tiskara i nakladnika. Mjere koje su se odnosile na tiskare uključuju dopuštenje za tisak, predaju plana rada vlastima, iznenadne posjete i otvaranje tiskara u određenim mjestima, različita ograničenja na financije i isporuku papira za tiskanje te slanje obveznog primjerka vlastima. Kontroliranje nakladnika uključivalo je registraciju nakladničkih poduzeća, predaju plana rada za godinu unaprijed, odabir urednika i recenzenata kao cenzora, itd. Drugi oblik cenzure, suspenzivna cenzura, provodio se na način da se knjige koje su već objavljene uklone sa tržišta jer su naknadnim pregledavanjem uočene štetnosti. Takav oblik cenzure mogao je autoru zabraniti objavljivanje, zatvoriti ih i primjereno kazniti, protjerati ih iz zemlje ili sastaviti popise zabranjenih knjiga i autora koje su nakladnici i tiskari morali provjeriti prilikom preuzimanja rukopisa. Uz preventivnu i suspenzivnu cenzuru postoji i autocenzura u kojoj se autor sam odlučuje na ispravak rukopisa jer je proučavanjem zakona i propisa uočio sadržaj koji je nepravilan i koji bi mu mogao ugroziti ugled i daljnji autorski rad. Iako su zakoni jasno propisivali što se smije tiskati, a što ne, uvijek su postojale iznimke ili protivnici cenzure koji su pokušavali nadmudriti sustav i svoje djelo objaviti pod pseudonimom ili ga tiskati u inozemstvu jer su htjeli čitateljima donijeti pravu istinu o onome što se događa u vlasti. Problem sa sve većim tiskanjem javlja se nakon Gutenbergova otkrića gdje tiskari otkrivaju mogućnost dodatne zarade tiskanjem literature koja se nikako nije smjela nalaziti na policama čitatelja, primjerice kriminalistički i pornografski romani.

S obzirom da se tijekom povijesti pojavljuju različiti oblici cenzure, može se reći kako su se državne i crkvene vlasti doista trudile osigurati mir i zajedništvo u svojoj vladavini. No jesu li njihovi postupci bili za dobrobit čovječanstva ili su sve mjere osmišljene kako se ne bi uništila savršena slika njihove vladavine i ideologije ostaje jedno od pitanja na koje će mnogi pokušati pronaći odgovor.

5. Literatura

1. Autocenzura // Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.
URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=4713> (2016-06-16)
2. Cenzura. // Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.
URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=11246> 2016-06-16)
3. Cenzura. // Proleksis enciklopedija Online. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009. URL: <http://proleksis.lzmk.hr/14889/> (2016-06-16)
4. Cook, Philip; Heilmann, Conrad. Two types of self-censorship: public and private. // Political studies 61, 1(2013), str. 178-196.
URL:<http://web.b.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=5&sid=c922e70c-d324-49e2-9cbe-c086c2609f48%40sessionmgr104&hid=102>
5. Index librorum prohibitorum. // Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27289> (2016-06-16)
6. Pederin, Ivan. Organi Austrijskog nadzora nad tiskom u Dalmaciji poslije 1848. godine. // Arhivski vjesnik 34-35(1992), str. 121-138.
URL: <http://hrcak.srce.hr/file/102067> (2016-09-01)
7. Ružić, Nataša. Zakonska ograničenja ili sloboda izražavanja na internetu? // MediAnali: međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnostima 2, 4(2008), str. 101-111.
URL: <http://hrcak.srce.hr/file/61753> (2016-06-16)
8. Stipčević, Aleksandar. Cenzura u knjižnicama. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, 1992.
9. Stipčević, Aleksandar. Obvezni primjerak između kulture i cenzure. // Knjižničarstvo: glasnik društva bibliotekara Slavonije i Baranje 1, 1 (1997), str. 9–16.
URL:http://www.knjiznicarstvo.com.hr/wpcontent/uploads/2012/06/2_Stipcevic_1997_1.pdf (2016-06-16)
10. Stipčević, Aleksandar. O savršenom cenzoru: iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1994.
11. Stipčević, Aleksandar. Tiskari kao cenzori u Hrvatskoj 1945.-1990. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 48, 3/4(2005), str. 1-15.
URL: [www.hkdrustvo.hr/datoteke/163/vbh/God.48\(2005\),br.3-4](http://www.hkdrustvo.hr/datoteke/163/vbh/God.48(2005),br.3-4) (2016-06-16)
12. Stipčević, Aleksandar. Sudbina knjige. Lokve: Naklada Benja, 2000.

13. Warnock, Jonelle R. The effects of censorship. // PNLQ Quarterly 68, 4(2004), str. 23-26. URL: <http://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=851481dd-9de4-411f-bed9-0debd17215e3%40sessionmgr4004&vid=0&hid=4107> (2016-06-16)